

HET CHRISTENDOM EN DE WERELDRELIGIES

Dialogo en confrontatie

onder redactie van
Judith Frishman en Staf Hellemans

v
G

Van Gruting
2008

Utrechtse studies XII

De reeks 'Utrechtse studies' is een gezamenlijk initiatief van de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg en het Departement Godgeleerdheid van de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. De redactieraad bestaat uit: Dr. F. Bakker (UU), Prof. dr. P.C. Beentjes (UvT), Prof. dr. S. Hellemans (UvT) (vz), Prof. dr. M. Sarot (UU), Drs. F. van der Steen (namens de uitgever).

Uitgeverij Van Gruting
Hooghiemstraplein 32, 3514 AX Utrecht
www.vangruting.nl

kantoor:
Looijenland 13, 6931 VB Westervoort
Tel.: 026 311 6418 / info@vangruting.nl

Omslagontwerp: Geert de Koning, Ten Post
Tekstredactie: Freek van der Steen, Almere

© 2008 Tilburg University, Faculty of Catholic Theology, Utrecht
& Utrecht University, Department of Theology

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, translated, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission from the publisher.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

Trefwoorden: theologie, interreligieuze dialoog, wereldgodsdiensten, spiritualiteit

ISBN 978 90 75879 469
NUR 700

Inhoud

Voorwoord <i>Judith Frishman en Staf Hellemans</i>	7
1. De januskop van religie: dialoog en confrontaties tussen wereldreligies in de moderniteit <i>Staf Hellemans</i>	9
2. Hoe wereldreligies tegemoet te treden: het project comparatieve theologie <i>Norbert Hintersteiner</i>	29
3. Het katholicisme en de interreligieuze dialoog <i>Harm Goris</i>	52
4. De reformatorische theologie en de interreligieuze dialoog <i>Anton Houtepen</i>	74
5. Joods-christelijke relaties na de Sjoa. Tussen wantrouwen, vertrouwen en hoop <i>Judith Frishman</i>	103
6. Islam en christendom tussen de hoop van Vaticanum II en de angst voor terrorisme <i>Karel Steenbrink</i>	126
7. Boeddhisme en christendom: confrontatie en dialoog <i>Christa Anbeek</i>	146
8. Hindoeïsme en christendom: confrontatie en dialoog <i>Freek Bakker</i>	166

9. 'Stilte is lofprijzing tot U'. Wegen en grenzen van de mystiek in de interreligieuze dialoog Marcel Poorthuis	188
10. De <i>Laïcité</i> : onze toekomst of Frankrijks verleden? Over de noodzakelijke afstand tussen religie en politiek Theo de Wit	213
Organisaties betrokken bij interreligieuze dialoog in Nederland	233
Over de auteurs	237

Voorwoord

Christendom, jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme zijn als grote religies wereldwijd actief en tellen talloze vormen van interactie. Soms komt het daarbij tot gewelddadige confrontaties, maar ook treden ze veelvuldig met elkaar in dialoog. *Het Christendom en de wereldreligies* wil over deze thema's oriëntatie en duiding bieden, achtergronden en ontwikkelingen schetsen, nuttige literatuur adviseren en op organisaties wijzen die deze kwesties ter harte nemen. Het christendom krijgt daarbij de meeste aandacht omdat deze godsdienst – althans in de westerse wereld – de grootste religie is, en ook omdat de auteurs van deze bundel verbonden zijn aan een theologische faculteit of departement.

Hoewel iedere bijdrage in deze bundel op zichzelf kan worden beschouwd, hebben de samenstellers in de opbouw van het boek toch enige systematiek betracht. Centraal staan de vier artikelen die de dialoog en confrontaties tussen het christendom met respectievelijk het jodendom (Frishman) en de islam (Steenbrink) – de beide andere monotheïstische religies – en met het hindoeïsme (Bakker) en boeddhisme (Anbeek) – de twee grote Oosterse religies – behandelen. Aan de vier auteurs werden telkens dezelfde drie vragen voorgelegd:

- Wat zijn de belangrijkste discussiepunten tussen de twee religies?
- Wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen na 1960 of na 1980?
- Wat zijn de verwachtingen en wat kan/moet er gebeuren?

In aanloop naar deze vier 'dialoog'-artikelen staan vier andere bijdragen: een historische introductie rond de vraag waarom zowel dialoog als confrontaties tussen religies vandaag maatschappelijk zo belangrijk zijn (Hellemans); een verkenning van de opkomst van de nieuwe theologische discipline, de comparatieve theologie, die als gevolg van de aandacht voor interreligieuze

kwesties is ontstaan (Hintersteiner); en een overzicht van de posities die in het katholicisme (Goris) en in het protestantisme (Houtepen) ten aanzien van de andere religies in de loop der tijden zijn ingenomen. Ter afsluiting wordt nagegaan of de gangbare idee te handhaven is dat mystiek dé religieuze ontmoetingsplaats vormt voorbij elke particuliere religie (Poorthuis), en wordt gepeild hoe politiek en maatschappelijk Nederland in vergelijking met Frankrijk omgaat met kwesties van multireligiositeit en multiculturaliteit.

Het boek is ontstaan vanuit de Master *Wereldreligies in confrontatie en dialoog*, die enkele jaren geleden is gestart aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht, nu Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. Vanaf het begin hebben collega's van de Theologische Faculteit (nu Departement) van de Universiteit Utrecht op uiteenlopende wijze meegewerkt aan deze Master. Zo is dit boek een samenwerking geworden van theologen en onderzoekers van beide in Utrecht gevestigde instellingen. De Master *Wereldreligies* is intussen onderdeel geworden van het Departement Religiestudies van de Universiteit van Tilburg.

Judith Frishman
Staf Hellemans
Utrecht, februari 2008

Organisaties betrokken bij interreligieuze dialoog in Nederland

Samengesteld door Freek L. Bakker en Karel Steenbrink

Raad van Kerken in Nederland

Al sinds de jaren '70 houdt de Raad van Kerken in Nederland zich bezig met de interreligieuze dialoog. Tegenwoordig is die ondergebracht bij:

Beraadgroep Interreligieuze Ontmoeting

L.F.M. van Oers

Postbus 13049

3507 LA Utrecht

tel. 030-2326936

e-mail: bvoers@rkk.nl

Deze beraadgroep kent twee contactgroepen:

Contactgroep Moslims-Christenen:

L.F.M. van Oers

(adres zie boven)

Contactgroep Hindoes-Christenen

F.L. Bakker

Van Slingelandtplantsoen 2

2253 WT Voorschoten

tel. 071-5761130

e-mail: bakker.atsma@orange.nl

Overlegorgaan Joden en Christenen (OJEC)

Dit overlegorgaan (geen onderdeel van de Raad van Kerken in Nederland) werd opgericht in 1981. Het kantoor van het OJEC is gevestigd in het gebouw van de Folkertsma Stichting voor Talmudica:

OJEC

Burgemeester Lamboijlaan 18

1217 LD Hilversum

tel. 035-6241742

fax 035-6281320

e-mail: info@ojec.nl

website: www.ojec.org

De grote kerken

De Rooms-Katholieke Kerk was vanaf het begin in de jaren '70 bij de interreligieuze dialoog betrokken. In 2005 heeft zij een eigen contactraad opgericht:

Landelijke Katholieke Contactraad Interreligieuze Dialoog (CID)

L.F.M. van Oers

Postbus 13049

3507 LA Utrecht

tel. 030-2326936

e-mail: bvoers@rkk.nl

Ook de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) is sinds de jaren '70 betrokken bij de interreligieuze dialoog via haar voorgangers de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk. Nu is, met name voor de contacten met de moslims, verantwoordelijk:

J. Post Hospers

Landelijk Dienstencentrum

Joseph Haydnlaan 2a

Utrecht

tel. 030-8801785

e-mail: j.posthospers@pkn.nl

Andere organisaties

Vanuit Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt) zijn ook twee organisaties actief. Beide doen dat vanuit een houding die opener is, dan wat in deze kerk gebruikelijk was. De organisaties zijn:

Evangelie en moslims

Postbus 2060

3800 CB Amersfoort

tel. 033-4659290

e-mail: buro@evangelie-moslims.nl

website: www.evangelie-moslims.nl

Evangelie en hindoes

p/a Merellaan 104

3145 XG Maassluis

e-mail: info@evangelie-hindoes.nl

website: www.evangelie-hindoes.nl

Websites

Daarnaast is er een aantal websites dat informatie geeft en artikelen publiceert over allerlei onderwerpen op het gebied van de interreligieuze dialoog. Bij de website van de Werkgroep Interreligieuze Dialoog (ID) doen docenten en studenten van de Radboud Universiteit in Nijmegen op de achtergrond mee.

Beide andere websites hebben een gemengd protestants-katholieke achtergrond. Reliflex is een initiatief van het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving en Zinweb E-zine. Zinweb wordt onder andere gesteund door de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en de Remonstrantse Broederschap en andere organisaties van vrijzinnig-christelijke signatuur.

Interreligieuze Werkplaats is een initiatief van Kerk en Wereld, een organisatie met wortels in de Protestantse Kerk in Nederland, de Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR), die een katholieke achtergrond heeft, en het Skanfonds, een fonds dat geld uit de Postcode Loterij en De Lotto investeert in sociale projecten.

Interreligieuze Werkplaats

Stichting Interreligieuze Dialoog

Greco Idema, coördinator

Postbus 1204

6501 BE Nijmegen

tel.: 06-41133098

website: www.interreligieuze-werkplaats.nl

Reliflex

Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving (DSTS)

Redactie Reliflex

Erasmusgebouw 17.28

Postbus 9103

6500 HD Nijmegen

tel: 024-3564666

e-mail: info@reliflex.nl

website: www.reliflex.nl

Werkgroep Interreligieuze Dialoog (ID)

Postbus 1204

6501 BE Nijmegen

e-mail: info@interreligieuzedialoog.nl

website: www.interreligieuzedialoog.nl

Alle grote religies hebben hun omroepen. De niet-christelijke zenders zijn er zich zeer van bewust dat de meeste kijkers en luisteraars van andere richtingen komen en zij maken daarom veelal open en toegankelijke programma's.

Het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap is verantwoordelijk voor een Joodse Omroep: www.joodseomroep.nl

Er zijn twee islamitische omroepen met goede websites:

www.nioweb.nl voor de Nederlandse Islamitische Omroep (NIO)

nmo.omroep.nl voor de Nederlandse Moslimomroep (NMO)

De traditioneel hindoeïstische Sanatan Dharm en de hindoe hervormingsbeweging Arya Samaj werken samen in de Organisatie Hindoe Media (OHM).

Zie www.ohmnet.nl

Voor de boeddhisten is er de Boeddhistische Omroep Stichting (BOS), zie www.boeddhistischeomroep.nl

www.islamenburgerschap.nl is de website van de Stichting Islam en Burgerschap, met regeringssteun werkend aan integratie van moslims in Nederland.

Turkse studenten in Nederland richtten Islam en Dialoog op. Hun website is www.islamendialoog.nl

Francien van Overbeke, actief in de Abrahamitische dialoog van joden, christenen en moslims, beheert de website www.stichting-dialoog.nl

De website van Al Nisa, de in 1982 opgerichte vereniging van moslimvrouwen in Nederland is www.alnisa.nl

Over de auteurs

Christa Anbeek is universitair docent godsdienstwetenschappen aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg en geestelijk verzorger bij Meerkanten GGZ. Ze schreef *Zin in zen. De aantrekkingskracht van het zenboeddhisme in Nederland en België* (Rotterdam: Asoka 2003) en *Mimi & Akiko* (Rotterdam: Asoka 2005). Op dit moment werkt ze aan een onderzoek naar seculiere verklaringen van dood en eindigheid.

Freek Bakker studeerde theologie en indologie. Hij schreef een proefschrift over het hindoeïsme van het Indonesische eiland Bali en publiceerde over het Caraïbische en Surinaamse hindoeïsme. Bovendien is hij zeer betrokken bij de dialoog tussen hindoes en christenen in Nederland. Sinds mei 2003 werkt hij als universitair docent en onderzoeker aan het Centrum Interculturele Theologie, Interreligieuze Dialoog, Missiologie en Oecumenica (IIMO), dat onderdeel is van het Departement Godgeleerdheid van de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. Tegenwoordig richt zijn onderzoek zich op het gebied van film, theologie en religie.

Judith Frishman is sinds 1998 hoogleraar van de geschiedenis en cultuur van het rabbijnse jodendom aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. Tussen 1995 en 2005 was zij tevens bijzonder hoogleraar voor de 'Geschiedenis van de relatie tussen jodendom en christendom in de nieuwere tijd' vanwege de Stichting Het Haagsche Genootschap aan de Faculteit der Godgeleerdheid, Universiteit Leiden. Naast joods-christelijke relaties in de vroeg rabbijnse periode richt haar onderzoek zich vooral op het West-Europese jodendom in de moderniteit. Onlangs verscheen van haar hand *Dutch Jewry in a cultural maelstrom, 1880-1940* (Amsterdam: Aksant 2007; co-redacteur).

Harm Goris is universitair docent systematische theologie aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg en lid van het Thomas Instituut te Utrecht. Hij schreef *Free creatures of an eternal God* (Leuven: Peeters 1996) en artikelen over de theologie van Thomas Aquino. Hij werkt momenteel aan een onderzoeksproject over theologische antropologie, toegespitst op de verhouding tussen natuur en genade.

Staf Hellemans is hoogleraar godsdienstsociologie aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. Hij onderzoekt vanuit sociologisch oogpunt de historische evolutie van religie en de wereldreligies,

in het bijzonder van het katholicisme. Zijn nieuwste publicatie luidt: *Het tijdperk van de wereldreligies. Religie in agrarische civilisaties en in moderne samenlevingen*, (Zoetermeer/Kapellen: Meinema/Pelckmans 2007).

Norbert Hintersteiner is Assistant Professor in Foundational and Comparative Theology aan de Catholic University of America in Washington DC. Hij werkte als tijdelijk hoogleraar Interculturele en Comparatieve Theologie aan de Universiteit Utrecht van 2005 tot 2007. Hij coördineerde drie jaar een door de Europese Commissie gefinancierd project getiteld 'The Concept of God in Europe's Global Religious Dialogue'. Enkele van zijn meest recente publicaties zijn *Naming and thinking God in Europe today: Theology in global dialogue* (Amsterdam/New York: Rodopi 2007; redacteur) en *Postcolonial Europe in the crucibles of cultures: Reckoning with God in a world of conflicts* (Amsterdam/New York: Rodopi 2007; co-redacteur). Hij werkt nu aan een boek over interreligieuze vertalingen en comparatieve theologie.

Anton Houtepen is emeritus hoogleraar Oecumenica en Interculturele Theologie aan de Universiteit Utrecht en was tot 2005 directeur van het Centrum voor Interculturele Theologie, Interreligieuze Dialoog, Missiologie en Oecumenica (IIMO) aan dezelfde universiteit. Hij schreef onder meer: *God, een open vraag* (Zoetermeer: Meinema 1997); *Theologen op zoek naar God* (Zoetermeer: Meinema 2001); *Geloven in Gerechtigheid* (Zoetermeer: Meinema 2005); *Uit aarde, naar Gods beeld. Theologische antropologie* (Zoetermeer: Meinema 2006).

Marcel Poorthuis is gepromoveerd op de Talmoedcommentaren van de Frans-joodse filosoof Emmanuel Levinas en publiceert op het gebied van filosofie, rabbijns jodendom en vroege kerk. Hij coördineert onderzoek naar de verhouding tussen jodendom en christendom aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg (www.uvt.nl/faculteiten/fkt/rjc) en is mederedacteur van de internationale serie *Jewish and Christian Perspectives*. Samen met zijn collega Theo Salemink schreef hij de monografie *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden. Tussen antisemitisme en erkenning 1870-2005* (Nijmegen: Valkhof Pers 2006). Hun huidige onderzoek gaat over de opkomst van de wereldreligies in Nederland.

Karel Steenbrink studeerde christendom en islam aan de Radboud Universiteit te Nijmegen en het Darus-Salam College te Gontor, Indonesië. Hij is emeritus hoogleraar interculturele theologie van de Universiteit Utrecht. Daarvoor doceerde hij aan de Staatsacademie voor Islamwetenschappen van Indonesië (in Jakarta en Yogyakarta) van 1981-1988, Leiden en Montreal. Hij publiceerde onder meer *De Islam bekeken door koloniale Nederlanders*

(Zoetermeer: Meinema 1991) en *De Jezusverzen in de Koran* (Zoetermeer: Meinema, 2006).

Theo de Wit studeerde theologie en filosofie te Nijmegen. Sinds 2006 is hij als universitair docent sociaal-politieke filosofie en cultuurfilosofie verbonden aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. Hij schreef een proefschrift over de politieke filosofie van Carl Schmitt (*De onontkoombaarheid van de politiek*, Nijmegen 1992). Mede onder zijn redactie verschenen de laatste jaren onder meer *Solidariteit. Filosofische kritiek, ethiek en politiek* (Amsterdam: Boom 1999), *Humanisme en religie* (Delft: Eburon 2005) en samen met M. ten Hooven *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland* (Amsterdam: Boom 2006). Zijn huidige aandachtsvelden zijn democratie en macht, politiek en religie, en multiculturaliteit en tolerantie.

Vorige publicaties in de reeks 'Utrechtse Studies'

1. G.A.F. Hellemans, M.A.G.T. Kloppenborg, H.J. Tieleman (red.), *De moderniteit van religie*, 2001.
2. A.H.C. van Eijk, A.P.H. Meijers (red.) *Gedoopt, gevormd, gezonden. Status en statuut van de pastoraal werk(st)er*, 2001.
3. W. Otten, W.J. van Asselt (red.), *Kerk en conflict. Identiteitskwesities in de geschiedenis van het christendom*, 2002.
4. S. Hellemans, W. Putman, J. Wissink (red.), *Een kerk met toekomst? De katholieke kerk in Nederland 1960-2020*, 2003.
5. P.W. van der Horst, *Joden in de Grieks-Romeinse wereld. Vijftien miniaturen*, 2003.
6. C. Bakker, E. Rigg, *De persoon van de leerkracht*, 2004.
7. H. Goris, S. Hennecke (red.), *Adam en Eva in het paradijs. Actuele visies op man en vrouw uit 2000 jaar christelijke theologie*, 2005.
8. A. Houtepen, *Geloven in gerechtigheid. Bijdragen tot een oecumenische sociale ethiek*, 2005.
9. B. Becking, G. Rouwhorst (red.), *Religies in interactie. Jodendom en christendom in de Oudheid*, 2006.
10. M. Sarot, *De goddeloosheid van de wetenschap. Theologie, geloof en het gangbare wetenschaps-ideaal*, 2006.
11. A. Bisschops, J. Pieper, W. Putman (red.), *Verterend vuur. Over burnout in het basispastoraat*, 2007.